

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

BARTÓK ISTVÁN

Adatok Sylvester János *Grammatica Hungarolatina*jának utóéletéhez a 18–19. század fordulójáról

Sylvester János nyelv- és irodalomszemléletéről szóló monográfiámban kitértem a *Grammatica Hungarolatina* utóéletére is.¹ Ennek feldolgozása során igen nagy hasznát vettem Margócsy István szíves közlésének: felhívta a figyelmemet egy adatra, amely szerint a 18. század második felében a debreceni piarista gimnáziumban Sylvester grammatikájából tanították a magyar nyelvet. A hír fontos szerepet tölt be a munka ismeretének, fogadtatásának történetében. A következőkben röviden bemutatom, hogyan illeszkedik az utóéletbe, majd kiegészítem egy-két további debreceni vonatkozással.

I.

A 16–17. században fel-felbukkantak különböző adatok egy bizonyos latin–magyar nyelvtanról. Ezek akár a *Grammatica Hungarolatina*ra is vonatkozhatnak, de hogy valóban így van-e, az nem bizonyítható. A minden kétséget kizáróan Sylvester munkájáról szóló hírek a 18. század utolsó évtizedeiben jelennek meg. Legkorábban egy 1770-ben keltezett soproni kéziratos egyháztörténetben említik. Margócsy 1776-ra teszi fentebb hivatkozott és később részletesebben ismertető adatát. A bécsi bibliográfus, Michael Denis 1782-ben közölte a munka pontos címlírását. Mindezeknél kézzelfoghatóbb magának a kötetnek a felbukkanása Debrecenben. A jelenleg ismert egyetlen példányról a tudós világ az 1790-es évek elején szerezhetett hiányos értesüléseket Weszprémi István híradásaiból. Első közleménye a kassai *Magyar Museum*ban jelent meg 1792-ben.² Ugyanez a szöveg a következő évben újra napvilágot látott a bécsi *Magyar Hírmondó*ban.³ Weszprémi 1795-ben az ismertetést egy gyűjteményes

¹ BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Bp., Universitas, 2007 (Klasszikusok), 271–302.

² WESZPRÉMI István, *Tudósítás A leg-régibb Magyar Grammatikáról*, Magyar Museum (Kassa), 1792. II. kötet, IV. negyed, 422–428. Keltezése és aláírása a következő: „Az illy tsekélységekben magokat gyönyörködtetőknék kedvükért írtam Debretzenben Szent Mihály havának 8-dik napján, 1792. Dr. Weszprémi István.” (Újabb kiadása: *Első folyóirataink: Magyar Museum*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2004 [Csokonai Könyvtár: Források], I, 450–452.)

³ UŐ, *Tudósítás A' leg első és leg régibb Magyar Grammatikáról*, Magyar Hírmondó (Bécs), 1793. [26. szám] Bőjt-más havának 29dik napján, 426–431. A keltezés szövege egyszerűbb,

kötetébe is felvette, így tudósítása összesen háromszor volt olvasható nyomtatásban.⁴ Kazinczy Ferenc nyomozta ki, hogy a *Grammatica Hungarolatina* Sinai Miklós debreceni professzor tulajdonában van. A szöveget lemásoltatta, és több sikertelen próbálkozás után végül 1808-ban kiadta.⁵

Margócsy István egy tanulmányában részletesen feldolgozta a magyar nyelv 18. századi oktatásához kapcsolódó forrásokat. A dolgozatot kiegészítő adattárban a kapcsolódó dokumentumok időrendjében követik egymást a hivatkozások. Ezek között olvasható: „1776: a debreceni piaristáknál »a magyar nyelvnel vezérkönyvül *Grammatica J. Sylvestro Pannonio autore* c. könyv szolgált.«” A lábjegyzetben Margócsy hivatkozik forrására, a gimnázium egyik 19. század végi évkönyvében megjelent iskolatörténeti összefoglalásra, majd felveti a kérdést: „Ez vajon valóban Sylvester János grammatikájának használatát jelentené?”⁶ A válaszra jómagam is kíváncsi volnék. Az idézett szöveg környezetéből azonban nem derül ki, honnan származik az információ. A tágabb összefüggéseket vizsgálva sem találtam semmi olyasmit, ami a hírt pontos filológiai adatokkal megerősíthetné.

A debreceni piarista gimnázium 1895/96-os évkönyvében olvasható a terjedelmes összefoglaló az iskola történetéről. Szó esik benne – többek között – az intézmény 18. századi oktatási rendjéről. A tanulmány szerzője, Cserhalmy József köszönetet mond „Starck Andor gymn. tanár urnak, ki »*Iskolánk szervezete*« czimű cikknek nagy részét megírni szives volt.” Ebben a fejezetben a VI. osztály tananyagáról a következőt olvashatjuk: „Az eddig felsorolt tárgyakon kívül a magyar- és görögnyelv is képezte az oktatás tárgyát, bár nem oly részletesen és figyelmesen mint a latin. A magyarnyelvnel vezérkönyvül: »*Grammatica J. Sylvestro Pannonio auctore*« czimű könyv szolgált, a görögnél pedig a *Compendiaria graecae grammaticae institutio, Tyrnaviae 1766.*”⁷

Margócsy feltehetően a Sylvester grammatikájával együtt említett görög nyelvten kiadási éve alapján tette az adatot 1776-ra. (Ha így volt, a harmadik számjegyet elnézte.) Az évszám szolgálhat *terminus post quem* gyanánt: az iskolatörténet írója értelemszerűen

a dátumot Weszprémi az időszerűre javította: „Debreczenben, Böjt elő Havának 2-dik napján 1793-dikban. D. W. I.”

⁴ UÓ, *Magyarországi öt különös elmékedések*, Pozsony, 1795, 81–88. A cím és a keltezés megegyezik a *Magyar Museum*ban megjelent cikkével.

⁵ *Joannes Pannonius Sylvester, Grammatica Hungaro-latina*, kiad. KAZINCZY Ferenc = *Magyar régiségek és ritkaságok*, Pest, Trattner, 1808, 1–118.

⁶ MARGÓCSY István, *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskolázásban: Adattár az iskolai nyelvoktatás történetéhez* = *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 136.

⁷ CSERHALMY József, *A kegyes-tanítórendiek Debreczeni társbáza- és gymnasiumának története 1719–1896* = *Értesítő a kegyes- tanítórendiek debreceni algymnasiumáról 1895–1896. iskolai évben*, Debrecen, 1896, 76.

csakis 1766 utáni forrásból meríthetett. Az idézett helyen ez a legkésőbbi dátum, a szöveg folytatásában a szerző korábbi tankönyvekre hivatkozik: „A természettannál alapul: F. Dalham Institutiones physicae (Viennae 1753.) is vétetett, de az oktatás a gyakori és közönséges, tehát ismeretes természeti tünetmények, ismertetése [!] és magyarázatára szorítkozott. A mértani oktatásnál használtatott például: Euclidis libri (Leutschoviae 1647.) című könyv.” Okkal feltételezhetjük tehát, hogy a forrás 1766 utáni, de azt nem tudhatjuk meg belőle bizonyosan, hogy a *Grammatica Hungarolatina*t mikortól ismerték és használták.

Az évkönyvben nincs pontos, visszakereshető utalás az adat forrására. Az általam elért szakirodalomban és levéltári anyagok között sem találtam olyan helyet, ahonnan az idézett állítás származhat. A debreceni piarista rendház iratanyagának egy része a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárba került, ezt nem volt módomban átnézni. Az anyag más része Budapesten, a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában található. Az itt átvizsgált könyvtárjegyzékek és tantervek nem említik Sylvester grammatikáját. Ugyancsak negatív eredményre jutottam a Magyar Országos Levéltárban, ahol az iskolatörténetben szereplő adat forrását további tantervekben, jelentésekben, a primási és helytartótanácsi körkérdésekre adott válaszok között kerestem.⁸

Mindazonáltal igen figyelemreméltó a *Grammatica Hungarolatina* debreceni használatára vonatkozó állítás, hiszen a ma ismert egyetlen példány Debrecenben bukkant fel a 18. század végén. Mint fentebb említettem, a becses darab Sinai Miklós professzor tulajdonában volt. Hogy Sinai vajon a debreceni piaristák feltételezhető példányát szerezte meg, vagy máshonnan jutott hozzá, nem tudni.⁹

2.

A *Grammatica Hungarolatina* utóéletének történetét ki lehet egészíteni egy-két újabb, ugyancsak debreceni adattal, amit a kutatás mind ez idáig figyelmen kívül hagyott.

A Sylvester-filológia számára Sinai Miklós legnagyobb érdeme, hogy az ő az első biztosan meghatározható tulajdonosa a Sylvester-grammatika mindmáig egyetlen meglévő példányának. Az anyanyelv művelésében már kevésbé jeleskedett. Margócsy István elgondolkodtató módon érzékelteti a magyar nyelv ellentmondásos helyzetét a 18. század második felében. Az anyanyelv használatát szorgalmazó, közismert lelkes megnyilatkozások idézése mellett a korszak nagyjainak példáival illusztrálja, hogy sokan „szinte természetesen utasítják el a tudománynak magyarul művelését, akár

⁸ A piarista oktatásügy kutatásához nyújtott segítségéért Koltai Andrásnak tartozom köszönettel.

⁹ A Sinai-hagyaték gondozója, Szabadi István a 28 kötetnyi iratanyag feldolgozása során egyelőre nem talált olyan adatot, amelyikből a kötet eredetére lehetne következtetni. Szíves tájékoztatását ezúton is köszönöm.

egészen odáig is elmenvén az elutasításban, mint a történész Sinai Miklós, aki a kilencvenes években mondta ki tézisét: a magyarnyelvűség bevezetése nem más, mint a barbársághoz vezető út, »via ad barbariem.«¹⁰

A magyar nyelvhasználat szempontjából éppen ellenkező előjellel minősíthető Budai Ézsaiás tevékenysége, aki átvette Sinai katedráját. Amikor a debreceni kollégiumban 1797-ben vitát nyitottak a tanítás nyelvéről, Budai fogalmazta meg azt a határozattervezetet, amely egyértelműen a magyar nyelvű oktatás mellett foglalt állást.¹¹ Érdeklődött a magyar nyelv szabályainak rendszerezése és tanítása iránt is. A debreceni professzorról szóló monográfiájában Borzsák István hivatkozik Péczely Józsefnek egy adatára, „mely szerint Budai »az akkor hiányai mellett is legjobbnak tartott, jutalomnyertes debreceni magyar Grammatikából maga rövid kivonatot készített, tanítóknak, tanítványoknak kézikönyvül – vezérfonalul.«¹²

Nem a debreceni grammatika volt az egyetlen magyar nyelvten, amit Budai kijegyzetelt. Tanári munkásságához kapcsolódva Borzsák István röviden ismertet néhány fennmaradt diákjegyzetet, amelyek a professzor debreceni óráin készültek. Majd megemlíti: „1804-ből való jegyzetek találhatóak végül a debreceni R. 586. jelzésű füzetben.” A kapcsolódó lábjegyzet szerint: „A 61 lapnyi terjedelmű kéziratban másfél lap történelmi vonatkozású; a végén Euripidésszel kapcsolatos, derekas részében pedig Sylvester János »Grammatica Hungaro-Latina in usum puerorum scripta« c. munkájára vonatkozó bejegyzéseket olvashatunk.”¹³ A kézirat ma is tanulmányozható a Tiszántúli Református Egyházkerület és Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában. Rendkívül fontos adalékokkal szolgál mind Sylvester János utóéletéhez, mind a magyar nyelv oktatásához a 18–19. század fordulóján.¹⁴

A körülbelül negyedrét méretű füzet 80, ceruzával megszámozott levelet tartalmaz, a 31. levél rektójáig van teleírva. A borító belső oldalán egy későbbinek tűnő bejegyzés tudatja: „Budai Ézsaiás jegyzései”. Az első levél verzójától a 28. verzójáig terjedő, 55 lapnyi rész vonatkozik a *Grammatica Hungarolatinára*. A második levél rektójának a tetején ez áll: „K 726.” – mintha egy raktári jelzet vagy tételszám lenne. Ez után következik a jegyzetelés megkezdésének időpontja: „Notatur d. 28. Junii 1804.”

¹⁰ MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerei kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1996 (Csokonai Könyvtár, 8), 251–259; 252.

¹¹ Uő, *A magyar nyelv jelenléte. . . , i. m.*, 73–74.

¹² BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1955, 88. A hivatkozott forrás Péczely akadémiai emlékbeszéde: A M. Tudós Társaság Évkönyve, 6(1845), 48.

¹³ *Uo.*, 88–89.

¹⁴ Ezúton köszönöm meg a könyvtári munkában nyújtott segítségét Kovács Teofilnak és Fazakas Gergely Tamásnak.

1804-ben Sylvester nyelvtana hirtelen nagyon népszerű lett. A ma unikumként ismert példányt Kazinczy Ferencnek is ekkor sikerült lemásoltatnia: Sinai tudta nélkül, fiának közreműködésével jutott el Obernyik Józsefhez, aki a munkát elvégezte. A grammatika utóéletének kutatásához eddig soha nem használták fel azt az adatot, mely szerint az a példány, amelyikből Budai jegyzetelt, 1804 nyarán a bécsi császári könyvtárban lett volna. A debreceni könyvtár kéziratkatalógusában ugyanis a füzet így szerepel:

R 586

Budai Ézsaiás: *Extractus ex libris Bibliothecae Caesareae Vindobonensis*. Bécs, 1804.

Autogr. 32 ff. 250x200 mm.

ff. 1–28. Sylvester, Joannes: „*Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta.*” Sárvár, 1539.

ff. 29–31. „*Euripides Orestes [. . .] edita Sigismundo Geloo Pannonio interprete. . .*” Basel, 1550.¹⁵

Könyvtörténeti kérdés, hogy vajon valóban létezett-e egy bécsi nyomtatvány is. Érveket lehet felhozni mellette és ellene – részletezésükre ez alkalommal nincs mód. Röviden csak annyit állíthatunk, hogy jelenlegi ismereteink birtokában a kérdés nem dönthető el.

Budai Ézsaiás kézírata az eredeti mű hosszabb-rövidebb részleteinek betűhív átirata, helyenként latin és magyar nyelvű megjegyzésekkel kísérve. Feltűnő, hogy a magyar vonatkozású részek legnagyobb részt megtalálhatók a kéziratban, a magyar paradigmások kivételével, amelyekből csak szemelvények kerültek be a füzetbe. Pontosan olvasható azonban valamennyi nyelvtani fogalom magyar meghatározása, a magyar szakkifejezések és a latin összefüggésekben megjelenő magyar példák. Több-kevesebb rövidítéssel megvannak a hosszabb összefüggő szövegrészek a hónapnevekről;¹⁶ a magyar folyó- és városnevekről, így Meggyesaljáról és Sárvárról;¹⁷ a magyar névelőről;¹⁸ a nyelvek harcáról és a magyar nyelv gazdagságáról.¹⁹

¹⁵ FEKETE Csaba, SZABÓ Botond, *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*, Bp., OSZK, 1979 (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, *Catalogi manuseriptorum, qui in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur*, I), 113.

¹⁶ BUDAI Ézsaiás, *Extractus ex libris Bibliothecae Caesariae Vindobonensis*, Bécs, 1804, 5v–8v.

¹⁷ *Uo.*, 9r–11r

¹⁸ *Uo.*, 13r–14v

¹⁹ *Uo.*, 24r–24v

Mindebből úgy tűnik, Budait elsősorban a magyar nyelvvel és nyelvtannal kapcsolatos megállapítások foglalkoztathatták. Erre utal az is, hogy amikor nekifogott a jegyzetelésnek, igyekezett mielőbb a grammatikára térni, a bevezető részeket csak röviden említette. A címlap szövegét a rajta olvasható verssel együtt pontosan lemásolta, de az utána következőkre csak utal: „Következik egy tetrasztichon a tanulókhöz, majd egy hendecasyllabus Sylvester fiához, Theodorhoz, utoljára egy disztichon az irigyekhez, végül az ajánlólevél Theodorhoz.” Ennek csak az utolsó mondatát és a keltezését idézi. Mindazonáltal tesz egy klasszika-filológushoz illő megjegyzést: megállapítja, hogy Sylvester stílusa választékos; Cicerót imitálja, legfőképpen a *De officiis*.²⁰ Amikor azonban az *interiectio* magyar definíciójának lemásolásával a végére ért a kivonatolásnak, egy „Nota bene” megjegyzéssel visszatért a kötetecske elejéhez, és pontosan, teljes terjedelmükben bemásolta a jegyzetelés kezdetén éppen csak említett verseket és az ajánlólevelet.²¹

Budai hamarosan hasznosította feljegyzéseit. Magyarország történelmét feldolgozó munkájának második kötetében az I. Ferdinánd uralkodása alatt történtek előadása során részletesen tárgyalja Sylvester János munkásságát.²² Nádasdy Tamást méltatva ezt írja:

Legtöbb hasznot azzal tett, hogy *Új Sziget* (Neanesus) nevű birtokában, mely Vas Vármegyében Sárvárhoz közel esett, alkalmas Oskolát, és mellé Könyvnyomtató műhelyt állíttatott. Mind kettőt bizta *Erdősi János* (Joannes Sylvester) nevű Tudós Emberre, a' kit azután Udvari Papjának is felvett. *Erdősi János* azon Oskola számára 1536-ban Deák nyelven Magyar Grammatikát készíttvén: azt, ugyan azon Újszigeti Nyomtató műhelyben kiadta 1539-ben; mely is legelső grammatikája a' Magyar Nyelvnek.²³

A *Grammatica Hungarolatina*ról írottakat illetően úgy tűnik, Budai az ismertetett kéziratot használta fel a nyomtatott szöveg megfogalmazásához. Saját megjegyzései mellett a kimásolt részekből idézi Sylvesternek a szülőföldjéről és Sárvárról írott sorait, magyar terminusait és definícióit. Természetesen ír az Újszövetség-fordításról is. Megállapításainak vannak rendkívül fontos kritikatorténeti vonatkozásai, mégpedig Sylvester

²⁰ „Sequitur Tetrastichon ad pueros, tum ad Theodorum filium Carmen Endecasyllabum, postremo Distichon is Osorem. Incipit denique Epistola nuncupatoria ad Theodorum filium; stilo eleganti, <...> ad imitationem Ciceronis, in principio de officiis. Quam epistolam ita claudit: [...].” *Uo.*, 2v

²¹ *Uo.*, 26r–28v

²² BUDAI Ésaiaás, *Magyar Ország Históriaja, a' Mohácsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig*, Debrecen, Tóth Ferenc, 1808, 129–135.

²³ *Uo.*, 129–132.

János költői tevékenységével kapcsolatban. Ezek ismertetésétől azonban a jelenlegi keretek között kénytelen vagyok eltekinteni, akárcsak a könyvtörténeti kérdések boncolgatásától.

A mostani ünnepélyes alkalomból azért éppen a fentieket adtam elő, mert úgy vélem, Margócsy István munkásságához ezek kapcsolódnak a legszorosabban, hiszen ő fedezte fel a modern kutatás számára az általa 1776-ra datált említést. Ennek hitelességét valószínűsíti, hogy, mint többször is hangsúlyoztam, a *Grammatica Hungarolatina* ma ismert egyetlen példányának előtörténete teljes bizonyossággal Debrecenig vezethető vissza – elképzelni persze a korábbiakra nézve is bármit lehet.²⁴

Ami Sinai Miklóst illeti: Margócsy adata nyomán okkal gondolhatjuk, hogy a professzor a piaristák kötetét szerezte meg, ezt másolta le Kazinczy kiadása számára Obernyik József. Ennél merészebb lehetne az a feltételezés, hogy a századfordulón a Sinai birtokában volt nyomtatvány független a piaristákétól, és valahol talán még az is megvan. Ha végképp elragadtatnánk magunkat, még arról is fantáziálhatnánk, hogy Budai 1804-ben valóban Bécsben forgatott egy példányt, és még az is előkerülhet valahonnan. Mindez azonban további adatok híján merő képzelgés. Ami viszont a fentiekből filológiailag alátámasztható – Budai Ézsaiás kéziratával és a Sylvester nyelvtanára vonatkozó részekkel a *Magyarország történetében* –, talán nem haszontalan adalékokkal szolgál nemcsak a *Grammatica Hungarolatina* utóéletéhez, hanem a magyar nyelvudomány műveléséhez is a 18–19. század fordulóján.

²⁴ Feltételezéseimet a példány provenienciájáról hivatkozott monográfiámban leírtam (274–282.).